

Көпбосынов Б.

ТІЛДІҢ ДАМУ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗІНДІК ҚЫРЛАРЫ

В статье рассматривается вопрос сингармонизма слога в тюркских языках вообще, в казахском языке в частности.

The problem of synharmonig of syllable in Turkic language in general and in Kazakh language in particular are considered in Kazakh language in particular are considered in this article.

Өткен ғасырлардан бастап түркітанушы-ғалымдар түркі тілдеріндегі сингармонизм заңдылығына, онын артикуляциялық және фонологиялық сипатына қатан көңіл бөліп отырған. Тілдік теориялардын даму деңгейіне лайық онын артикуляциялық сипаттамасы беріліп, тілдегі қызметі жайлы көптеген пікірлердің жинақталғаны белгілі.

Жалпы түркі тілінің басты ерекшеліктері ретінде өзге ғылым мамандары да көне жазу ережелерінің, әсіресе онын әліпби құрамынын соншалықты дәл және нақты жасалғанын атап көрсетеді. Мысалы, В.В.Бартольд көне түркі жазуынын сол кезеңде осы тілде сөйлеген халық үшін өте ыңғайлы жасалғанын ерекше атап өткендігі өзге ғалым-дардын да бұл жазу туралы оң көзқараста болуына ықпал етті. Ғалым "Турки, по-видимому, не только заимствовали готовый алфавит, но прибавили к нему некоторые новые знаки... Сверх того, алфавит был приспособлен турками к фонетическим особенностям своего языка, особенно к закону звуковой гармонии; вследствие того самый старый из турецких алфавитов в то же время должен быть признан самым совершенным из алфавитов, когда либо употребившихся турками" [1.9] деген келелі ой түйінін білдіреді. Түркі тілдерінің терең білгірі В.В. Бартольд түркі жазуынын дыбыс құрамы тілдің ішкі заңдылықтарымен өте тығыз қабысып жатқандығын, сөйтіп сөздің дыбыс құрамын өте дәл көрсететінін алға тартады.

Көне түркі жазуынын жетілген жазу екендігіне қарап, сол кездегі түркі халқынын мәдениеті өте жоғары деңгейде болғандығын тілге тиек етеді. Бұл жөнінде ғалым: "Слог и выражения надписей заставляют полагать, что состояние культуры народа было не так низко, как можно было бы ожидать по обстановке кочевой жизни" [1.10], - деп көрсетеді өзінің түркі дүниесіне арнап жазған еңбегінде.

Қай халықтың болса да тілі сол халықтың тарихымен тығыз байланысты бола тұра, тілдің кейбір ішкі даму заңдылықтарын, мәселен, фонетикалық, сондай-ақ грамматикалық форма-лардын даму заңдылығын тек тарихи тұрғыдан қарастырып, сонымен ғана байланыстырып шешу дұрыс болмаса керек. Халық тарихынын өзіндік, тілдің даму тарихынын өзіндік қырлары, қағидалары, заңдылықтары бар. Барлық сыртқы лингвистикалық факторларды қоршаған ортаға – географиялық жағдайға қатысты қарастырған Ф. де Соссюр сыртқы және ішкі лингвистиканын өзара өте тығыз әрі қарама-қайшылықты байланысына тоқтала

отырып, "...поскольку географический фактор тесно связан с существованием языка; и все же в действительности географический фактор не затрагивает внутреннего организма самого языка" дейді [2.24].

Сыртқы факторлар лингвистикалық жүйені толық өзгерте алмағанымен, этностын қалыптасу процесінде, оның тілінің қалыптасуына негіз болған туыс тілдердің немесе диалектілердің ерекше белгілерін білдіретін дыбыстық өзгешеліктердің тілдік заңдылыққа айналуына арқау болады. Өзге халық тілдері сияқты түркі халықтары тілдері де ұзақ әрі күрделі тарихи даму жолынан өтті. Негіз тілдің ғасырлар бойы үздіксіз дамуының нәтижесінде түрлі фонетикалық, морфологиялық, семантикалық өзгерістерге ұшырап, өз құрамындағы этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен тығыз қарым-қатынаста болуы, әр тілдің өзіндік ерекшеліктерімен, ішкі заңдылықтарымен, өзіне ғана тән сипат-болмыспен қалыптасуына алып келеді. Сондықтан да бұл тілдер қаншалықты өзгерістерге ұшыраса да көне тілдің элементтерін бойында сақтайтындығы, барлығы да негіз тілдің белгілі бір дәрежедегі мұрагері болып табылатындығы даусыз. Бұл жөнінде белгілі түркітанушы-ғалым А.М. Щербак былай дейді: "Расхождению языков и диалектов постоянно сопутствует их схождение, взаимодействие, поэтому каждый современный язык или диалект наследует праязыковое состояние не как нечто целостное и единообразное, а в виде сложного конгломерата форм признаков, прошедших сквозь призму многократных и разновременных смещений" [3.22]

Дыбыс сәйкестіктерінің барлық халықтар тілінде орын алуы, әсіресе әрбір этностын негізгі сөздік қорының дамуына тікелей әсер етіп, сөзжасам факторларымен астарлас болуы, оларды тіл онтологиясымен, яғни адамзат тілінің пайда болуымен байланыстыруға жетелейді. Жаңа ұғымның пайда болуы дүниетанымдық шеңбердің кеңеюіне қатысты құбылыс болғандықтан танымдық процестер де сырт қалмайды. Тілдің таңбалық қасиетімен тікелей байланысты жазу таңбаларының пайда болғаны туралы зерттеуші О. Сүлейменов семасиографиялық кезеңде сөздердің бастапқы мағыналары оның табиғатына да ықпал етіп, бір түбірден тараған сөздердің тұлғалық өзгерістерімен қатар мағыналық дамуына да себепкер болатын дыбыстардың жаңа сапаға ие болуы олардың сәйкестіктерінің қалыптасуына да әсер етуі мүмкін деген пікір айтады [4.76].

Буын деңгейіндегі просодикалық құбылыс тек сингармонизм емес, тілдік қызметі осыған ұқсас буын просодикасы өзге тілдерде де кездеседі. Бұл саланың негізгі мамандарының бірі - проф. Гордиановтың "Отдельные звуки - элементы слога - привязаны к фонетическому положению и оказываются в тесной зависимости друг от друга и подчиненном положении по отношению к целому" деген пікірін проф. Н.А. Баскаковтың толық қолдайтындығы өзінен-өзі көрініп тұрған сияқты. Ол: "Некоторые исследователи считают, что сингармонические слоги строятся не по односторонней зависимости согласных от гласных или гласных от согласных, а определяются характером слога, т.е. характером фонемы, состоящей из элементов гласных и согласных. Эта теория отчасти применима и к фактам тюркских языков, в которых, правда, определяющими фонологическую структуру слова являются все же согласные. А так как в этих языках согласные определяют характер не только слога, но и всего слова, то, как ни парадоксально, понятие фонемы, если слог типа СГС одновременно выступает и в значении самостоятельного слова, совпадает не только целым слогом, но и целым словом, т.е. "слово-фонемой" дейді [5.17].

А.Байтұрсынұлы өзінің "фонологиялық" пайымдауын төмендегідей сөздермен баяндайды: "Тіл болса, оның заңы болуы керек. Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жінішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе? ...Менің бұрынғы жазған сөзім хәм осы жолғы жазған сөздерім фонетикаға тиісті сөздер. Фонетиканың қарастыратыны тілде қандай дыбыстар бар, олар қалай сөз ішінде байласады. Біздің сөйлеп, қарастырып отырғанымыз қазақ фонетикасы". Қазақ тілінің сондай "заңы" ретінде үндесім (сингармонизм) фонологиясын алып отыр.

Қазіргі тілдік жүйеміздің негізі болып табылатын дыбыс талай тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, дамудың ең жоғары деңгейіне жеткендігі мәлім. Дыбысқа қатысты жүзеге асатын әрбір өзгерістер, құбылыстар заңдылыққа айнала отырып, қазіргі түркі тілдерін дамытты. Тіліміздің фонологиялық жүйесі ұзақ уақыт бойында дами отырып қалыптасқандықтан дыбыстарға байланысты өзгерістер де сан алуан дамуды басынан кешірді. Сондықтан олардың негізгі себебін анықтау қиынға соғады. Дыбыстар сәйкестігінің бір буынды сөздерден бастап көп буынды сөздерде де, афикстер құрамында да кездесуі оның көнеден келе жатқан заңдылық екендігін дәлелдейді.

Біздің дәстүрлі фонетикамызда фонологиялық және фонетикалық белгілер толығымен араласып кеткені рас. Бұл туралы белгілі фонетист ғалым Ө. Жүнісбек: «Басты мақсат қазақ тілінің төл дыбыс құрамын анықтап, оның ішкі құрылыс жүйесін сипаттап шығу, дыбыс өзгерістерін талдап, әуен түрлерін түгендеу. Сонымен қатар фонетикалық және фонологиялық талдау-сипаттамаларды жіктеп, әрқайсысын өз алдына дербес сала ретінде қарастыру қажет», - дейді [6.13].

Генетикалық туыстығы жағынан әлем тілдерінің ішіндегі Алтай тобына кіретін түркі тілдері жайында түркологиялық еңбектерде көптеген ғалымдардың әр түрлі принциппен құрған топтастырулары бар. Олардың қатарында түркі халықтарының өкілі, әлемдік тіл білімінде салыстырмалы әдісті тұңғыш қолданып еңбек жазған Махмұт Қашқаридан (XI ғ.) бастап, И.Н. Березин, Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, Н.А. Аристов, Н.Ф. Катанов, Ф.Е. Корш, Н.А. Баскаков, А.Н. Самойловичтің топтастыруларын атап өтуге болады. Топтастыру принциптері белгіленген лингвистикалық айырым белгілерінің салмағын, географиялық өлшемін есепке ала отырып, сондай-ақ түркі халықтарының тарихи мәліметтеріне қарай түрлене береді. Алайда бүгінде түркі тілдерінің барлығы мойындаған ортақ топтастыруы жоқ деуге болады.

Жалпы түркі тілдеріне тән ортақ заңдылықтар бар және бұл оларды өзге тілдік семьялардан ерекшелейтін белгілер болып табылады.

Тілдің құрамын өзгертуге себепкер болатын, жеке сөздерді тек тұлғалық жағынан ғана өзгертіп қоймай, бір түбірден тараған гомогенді параллельдердің семантикалық астарының жіктелуіне де ықпал ететін – дыбыс сәйкестіктері. Жалпы алғанда альтернатива құбылысы дегеніміз - дыбыстардың парадигмалық қатынасқа түсіп, бірінің орнына екіншісінің қолданылуы. Бұл құбылыс дыбыс алмасулары және дыбыс сәйкестіктері деп екіге бөлінеді. Ал, дыбыс сәйкестігі мен дыбыс алмасуы түркі тілдерінде принципті түрде ажыратылады.

Әдебиеттер:

1. Бартольд В.В. Тюрки. - Алматы: Жалын, 1998. -192 с.
2. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики // Введение в языковедение. Хрестоматия. -М., 2000.
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л., 1970.
4. Сулейменов О. Язык письма. - Алматы-Рим-Астана, 1999.
5. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988. -206 с.
6. Жүнісбек Ө. Қазақ фонетикасы. - Алматы: Арыс, 2009.